

GYAKORLATILAG

Kővágó Emese

*Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológia Doktori Iskola
koevagoe@gmail.com*

1944. VAJDASÁG – NYOLCVAN ÉV TÁVLATÁBÓL, A BÁCSKAI MEGEMLÉKEZÉSI SZERTARTÁSOK TÜKRÉBEN

10.56233/SZABADPIAC.2023.1.8

„1944” – az év, amely számos ember, család, közösség és társadalmi kisebbség számára hozott radikális fordulatot Európa-szerte. Mondhatjuk, hogy majdhogynem mindenkit érintett valamilyen szinten és formában, és hatása még a jelenben is kitapintható, több dimenzióban is. Nem képez ez alól kivételt az a vajdasági magyar kisebbség sem, amely – Kocsis Károly akadémikus 2015-ös nyilatkozata szerint (MTA, 2015) – 14.000-15.000 tagját veszítette el, 1944 ősze és 1945 tavasza között, a berendezkedő titói hatalom erőszakos tevékenysége eredményeként. Az erőszakos tevékenység, úgy vélem, merőben túláltalánosított megfogalmazás: tömeggyilkosságokról van szó, tömegsírokba lövetésekről, *ad hoc* (de a központi hatalom által meg nem fékezett) kivégzésekről, tömeges internálásról, a kollektív bűnösség vádjával vagy a „nép ellenségeként” elítélt és kivégzett személyek „likvidálásáról”. Az áldozatok számának, továbbá az eseményeknek minél objektívebb, azaz tudományos tisztázására vállalkozott a 2009-ben felállított szerb-magyar akadémiai bizottság, mégpedig a történelemtudományi kutatásokat, mint múltfeltáró aktusokat az interetnikus megbékélés szolgálatába állítva. Jogos a kérdés: miért „csak” most, és miért „épp most”? Hovatovább, vajon miért fontos ez a téma *most*? Egyáltalán kinek az? Kik emlékeznek a tömegmészárlásokra, ha egyáltalán emlékeznek? Vagy „csak” az emlékezetpolitikai aktorok – Michael Pollak terminusával élve: emlékezeti „vállalkozók” – hozták létre és uralják azt az emlékezeti teret, amelyben az 1944-es események kollektív emlékezete (re)konstruálódik? Ha esetleg kulcsszerepet játszottak/játszanak ebben a folyamatban, akkor már nem is érdemes foglalkozni vele? És miért „csak” a magyarokkal foglalkozunk, hiszen több más csoport is áldozattá vált?

Mielőtt megpróbálnám körbejárni ezeket a kérdéseket, először is meg kell erősítenem azt, a kérdések megfogalmazásából esetleg felmerülő olvasói gyanút, miszerint a tömegmészárlások kollektív emlékezetének tárgyalása csakis a jelenből lehetséges. Jőmagam a Maurice Halbwachs (2018) féle szociológiai megközelítést követem, amely az emlékezetre jelenközpontú és társadalmi meghatározottságú jelenségként tekint: eszerint az emlékezet társadalmi konstrukció, amelyet a társadalom szervez és „keretez”, és mindig egy-egy csoporthoz kapcsolódik. A múltat a mindenkori jelenben keltjük életre azzal, hogy kapcsolatba lépünk vele, és ennek az odafordulásnak a módzatait mindig a jelen társadalmi szükségletei irányítják. Jan Assmann egyiptológus *Kulturális emlékezet* c. könyvében úgy fogalmaz, hogy „a tovahaladó jelennel változó vonatkoztatási keretek felől szakadatlanul folyik a múlt újjászervezése” (Assmann, 2004). Csakis arra a múltbeli eseményre emlékezünk, amit jelentéssel (értelemmel) és jelentőséggel ruházunk fel a jelenben. A megkonstruált jelentések idővel különféle kulturális hordozókon (könyv, emlékmű, tananyag, stb.) később

GYAKORLATILAG

megtapadnak, megszilárdulnak, azaz „kulturális emlékezetté” válnak a kortársak által osztott, eleven „kommunikatív emlékezetből”. Ha a jelentésadás aktusa elmarad, az emlékek elkopnak, és például az emlékművek is csak szétszórt „kövekké” válnak, ahogyan James E. Young (2002) fogalmaz. Ahhoz, hogy a kulturális emlékezet „élő” maradjon, szükség van arra, hogy az emlékezetközösség kapcsolatot tartson a múlttal olyan gyakorlatok által, mint amilyenek a rítusok vagy „megemlékezési szertartások”.

Ha ebből a megközelítésből vizsgáljuk az 1944-es tömegmészárlások kollektív emlékezetét, akkor rákérdezhetünk egy (emlékezet)közösség jelenlegi jelentéskonstrukcióira, sőt konstrukciós folyamataira, és az ezekre ható társadalmi erőkre. Egy vajdasági szociológus egyszer arra hívta fel a figyelmem egy beszélgetés során, hogy talán „elkéstem” a tömegmészárlások emlékezetkutatásával, hiszen már nagyon kevés olyan embert tudunk megkérdezni, aki személyesen átélte az eseményeket. Ellenkezni kell, hiszen értelemadás a jelenben is zajlik 1944 vonatkozásában. Hogy elapad-e, ezt majd a jövő emlékezetkutatói lesznek képesek feltárni. Jelenleg a kérdés az, hogy mi a mában mit tudhatunk meg 1944 lokális kollektív emlékezetéről és az azt alakító társadalmi szükségletekről. Az akadémiai bizottság fókuszja történelemtudományos, míg társadalomtudományos kutatások kevésbé kapcsolódnak hozzá. Ezt igyekszem jómagam is (legalább részben) pótolni, hiszen feltáratlan, hogy kik (és kik nem), mire és kire, miért és hogyan emlékeznek, azaz miképp építik fel kollektív emlékeiket a helyi lakosok, közszereplők, a hozzátartozók vagy a túlélők a hosszú tabusítási folyamatot követően, és milyen erők hatására teszik ezt. Mielőtt azonban felvázolnám válaszaimat a megfogalmazott kérdésekre, érdemes talán megállni egy pillanatra 1944 emlékezettörténetének körvonalánál is.

Először is fontos leszögezni, hogy 1944-1945 eseményeiről csakis történelmi beágyazottságukban tudunk beszélni, ugyanis a lokális csoportközi konfliktusoknak nem ez volt az első csúcspontja. Mindenekelőtt ki kell emelni az 1941-es magyar katonai bevonulás és az 1942-es ún. „Hideg napok” vagy „Razzia” eseményeit, amikor a térségben megjelenő Magyar Hadsereg több ezer, többségükben szerb és zsidó áldozatot követelő tevékenységet folytatott (A. Sajti, 1987)¹. Ezeknek az eseményeknek az emléke mélyen rögzült a helyi lakosság körében, és ezek a képzetek a mában is elevenek, amint arra egyes kutatások rámutattak (Ilić, 2002). Ezt az eleveniséget a titói időszak megtámogatta, hiszen illeszkedett a (jó) partizán mítoszának a keretébe, szemben 1944-1945 – sokak szerint a korábbi magyar tetteket „megtorló” események – emlékezetével, amikor 14.000-15.000 magyar személy veszítette életét Vajdaság-szerte tömegmészárlások és kivégzések során. Felelősségre vonás nem történt. Mivel 1990-ig tilos volt nyilvánosan megemlékezni az 1944-es áldozatokról, így az elszenvedett traumák emlékezete a mikroközösségek zárt terében maradt: „És ami a szívemet átszúrta, az volt egy nehéz pillanatom egyszer, de akkor már szegény jó apám rég a föld alatt volt. Valahol én *villamossal jöttem Palics felől*, és akarok leszállni, és lesz egy partizán, és száll le, és kinek a botja van a kezébe, édesapám botja, ez egy ilyen *elefántgömbölyös speciel botja volt apának. Hát én azt hittem, hogy engem szíven szúrtak, vagy például apunak a kabátjában láttam az utcán menni a partizánt. Szóval ezek olyan fájó pillanatok voltak.*”

¹ További részletek ezekről a tevékenységekről és az érintett katonai vezetők felelősségre vonásáról.

GYAKORLATILAG

(Papp, 2016) Ugyanígy nem beszéltünk (nyilvánosan, de gyakran még családon belül sem) a térségben a deportált zsidókról, az elűzött németekről vagy épp a tömegesen kivégzett, royalista szerbekről sem.

Az állítás, miszerint nem emlékeztük meg a legyilkolt, royalista szerbekről sem, reményeim szerint rámutat arra, hogy a tárgyalt időszak eseményei nem értelmezhetők és tárgyalhatók kizárólag az etnicitás perspektívájából. A háborús nagyhatalmak ütközőpontjában található terület nemzeti körében jelentős politikai-ideológiai törésvonalak húzódtak a második világháború időszakában, így – mára már egyre inkább elfogadott – polgárháborúként is tekintenünk a lezajló eseményekre. Történelmi munkáknak köszönhetően azt is tudjuk, hogy szinte áttekinthetetlenül bonyolulttá (és képlékennyé) váltak (a különböző mértékben egymásba szövődő) politikai-ideológiai-etnikai konfliktusok térség-szerte. A háborút követően azonban a „testvériség-egység” elvét terjesztő titói propaganda leegyszerűsítette és dichotomizálta az eseményeket és a jók-rosszak csoportjait, aminek köszönhetően a „nép ellenségei” egységesen az antifasiszta partizánok által legyőzött, „hazaáruló fasisztákká” váltak. Tito gépezete, érvelnek egyes kutatók, csökkenteni igyekezett a történelem etnikai dimenziójának súlyát, és az osztályharc keretébe kívánta állítani azokat, aminek köszönhetően számos trauma kiszorult a hatalom által támogatott kollektív emlékezeti térből (Bougarel, Helms, & Duijzings, 2007). Az 1990-es évek balkáni válsága kapcsán kialakuló szakirodalom erősített meg bennünket abban, hogy az elszenvedett sérelmek gyakran tovább élnek és mobilizáló erővel is rendelkezik csoportos szinten, továbbá, hogy a társadalmi konfliktusok nem egyszerűsíthetők le sem az etnicitás, sem a politika dimenzióira, vagy akár a forrásokért folytatott küzdelemre, hanem lokális komplexitásukban elemzendők. Úgy vélem, hogy 1944 Vajdasága vonatkozásában is elengedhetetlen az árnyalás.

Az 1990-es évek politikai fordulópontja időszakában a – kommunizmussal épp szakítani igyekvő – Slobodan Milošević vezette szerbiai, politikai hatalom megengedően viszonyult ahhoz, hogy a helyi magyar kisebbség alulról építkezve, fokozatosan és a lokális interetnikus kapcsolatokra is ügyelve, jelképesen megnyithassa saját emlékezetének tereit. A kollektív nyilvános hallgatás megtörése azonban félelmet is hozott. Kiss Kelemen Eta, egy újvidéki anya így írt érzéseiről 1990-ben a Naplóban: *„Félek. Rettenetesen félek. Néhány évvel ezelőtt egy irodalmi műsoron kezdődött el. A hallgatóság soraiban ültem. Azon az estén szó esett többek között az újvidéki vérengzésekről is. Valaki megemlítette, hogy sokáig lehetett látni még az utcákon véres nyomokat... Így mondta, és csak ennyit. (Azóta sem tudok semmit a részletekről: hogy ki(k) ki(ke)t hurcol(tak) el. Miért?) Iszonyú félelem vett erőt rajtam. [...] Az iskoláskori történelemórák jutottak eszembe. Az, amit akkor tanítottak nekünk. Erősen belekapaszkodtam a szék karfájába. Ott, akkor, azon az estén egy világ dőlt bennem össze. És a túlélők? Vagy azok nincsenek? De hát a hozzátartozók? A családtagok? Hogy lehetett ezt elhallgatni? Miféle erőre, hatalomra volt szükség, hogy belé fojtsa az emberbe ezt a fájdalmat?...”* (Kiss Kelemen, 1990)

1990-ben tehát a kollektív emlékezetre, mint rekonstrukcióra alkalmas tér nyílt meg Szerbiában, mégpedig elsősorban a magyarok körében és alulról, a hozzátartozók által építkezve. Az 1993-94-ben elhangzottakat és leírtakat az alábbiak szerint idézi a 2014-es „Memento 70” c. kiadvány: *„Ennek a megemlékezésnek vajdasági jellegűnek kell lennie. [...] Minden mozzanatával a MEGBÉKÉLÉST kell szolgálnia, semmiképp sem kell megengedni, hogy*

GYAKORLATILAG

politikai melléköngéi legyenek. Nem tüntetést kívánunk szervezni, hanem visszaemlékezést, amellyel kifejezésre juttatjuk, hogy egy művelt közösség csendesen és bensőségesen is képes fájdalmait kinyilvánítani!" (Szekeres, 2014). A deportált vagy kivégzett kisebbségi csoporttagok, a németek, a zsidók vagy a horvátok leszármazottai csak a későbbiek során kapcsolódtak be az emlékezet alakításába. A helyi, Rogers Brubaker szociológus terminusával élve, „etnopolitikai vállalkozók” a médiával karöltve jelentős szerepet tölthettek be 1944 kulturális emlékezetének formálásában és intézményesülésében, továbbá mára zömében ők a – minden évben Halottak napján, Bácska-szerte lezajló – megemlékezési szertartások kulcsszereplői, a helyi egyházi képviselőkkel vállvetve. A tömegmészárlások emlékezetének a térnyerését igazolja a (hely)történeti publikációk növekvő száma, és a szerb-magyar akadémiai bizottság életre hívása mellett, a megemlékezési gyakorlatok elszaporodása és az emlékhelyek, valamint emlékművek felállítása, amelyek közül néhányánál (Csúrog és Szabadka) még az érintett köztársasági elnökök is főt hajtottak. Ezek a politikai aktusok, a tudományos műltfeltárással megtámogatva és az archívumok megnyitásával, koherensen a szerb-magyar megbékélést és együttélést kívánják előkészíteni. A vajdasági magyarság szenvedéstörténetének elismertetése sikeresnek mutatkozik, hiszen úgy tűnik, élővé tették 1944 kulturális emlékezetét. Úgy vélem azonban, hogy érdemes mélyebbre fúrni ahhoz, hogy ebben az állításban megbizonyosodhassunk, és hogy lássuk, milyen viszonyulásokat találunk például a helyi lakosság körében.

2017-2021 között öt eltérő helyszínen (Csúrog, Szabadka, Zenta, Martonos és Bajmok, tehát *Bácska területén*) felvett adatok tükrében – összességében – azt láthatjuk, hogy a megemlékezési gyakorlat alakítóinak, a hosszú hallgatási időszak ellenére is, sikerült egy mára már egységes megemlékezési keretet létrehozniuk az elmúlt 30 év során. A ceremónián kommunikált megnevezések, jelentések, tudáskészlet és értékek ugyan relatíve fragmentáltak és szereplőként, illetve helyszínenként eltérőek, mégis számos hasonlóságot találunk Bácska-szerte. Homogén például a megemlékezések formája, a koreográfiája, az időpontja, a periférikus elhelyezkedése. A résztvevőinek korbéli összetétele is megegyező, hiszen jellemzően idősebbek vesznek részt a megemlékezésen, amely alól csak a fiatalabb politikai, egyházi vagy médiaképviselők képeznek kivételt. A rítus – nem ritkán passzív viszonyulást tükröző – nemzeti-szakraális jellegű keretezése szintén homogénnek mutatkozik; és ugyanígy egységes képet látunk a megemlékezés fő célja és üzenetei tekintetében is: az interetnikus megbékélést, valamint az áldozatokról való megemlékezés kötelezettségét fogalmazták meg követendő imperatívusként. 1944-45 eseményeinek szereplőit is egységesen jelenítik meg a mában: az áldozatok egységesen „ártatlanok”, hősök és mártírok, míg az elkövetőket közvetlenül sehol nem nevezik meg. Ha valakikre mégis közvetlenül rámutatnak, akkor azok *semlegesen* „Tito partizánjai”. Zentán és Martonoson a két, kizárólag magyarok részvételével zajló megemlékezésen „szegték meg” a semlegességre való törekvést azzal, hogy utaltak az elkövetők etnikai hovatartozására is – ám ellensúlyozták is ezt eltérő módokon a békességre törekedvén. A többnemzetiségű rítusokon utalásoknak nincs nyoma.

Mindenhol megfigyelhető a megjelenített kulturális elemek egységesen kitapintható „határa” is. Mit jelent ez? Azt, hogy bár a „nemzeti” jegy uralja a rítust, mégis a helyiek csakis egy olyan mentális „határon” belül igyekeznek ezeket a nemzeti-etnikai jegyeket megjeleníteni

GYAKORLATILAG

gyakorlataik során, amelyet a helyi többségi „Másikkal”, a szerbséggel együtt alakítottak ki sok évtizeden át. Ennek a „határnak” a legbeszédesebb igazolása talán az volt, amikor 2017-ben az egyik helyszínen egy magyarországi kormányképviselő analógiát igyekezett felállítani az 1944-es tömegmészárlások tapasztalata és a „migrációs válság” között. A politikus agitált az ismeretlen „Másik” ellen, amellyel érzékelhetően szabályt szegett, és amire a politikus után felszólaló katolikus pap figyelmeztette: *„Maradjon meg bennünk az érzés, a szörnyű dolog, hogy minden ártatlan áldozatot védeni kell, nemcsak azokat, akik a miéink. Minden áldozat mellett ki kell állni. Ezzel [1944-gyel] megértettük, hogy mit is jelent megemlékezni szeretteinkről, hogy egyben védelmezzük a másik embert is, akármilyen nemzethez vagy valláshoz is tartozik. Az ártatlanok mellett mindig kiállni.”* A pap nagyon tisztán kommunikálta, hogy a „Másik” nem bántalmazható csak azért, mert „Másik”, és „mi” („te” pedig nem) épp ezt tapasztaltuk és tanultuk meg 1944-ben, mint áldozatok. Ebben a válaszban a vajdaságiak egyedi tapasztalata jelent meg, és nem is csupán az esemény áldozataiként, hanem a helyi „játékszabályok” ismerőjeként, betartójaként és betartatójaként. Bár 1944 emlékezete döntően a „nemzeti” szűrőn keresztül formálja a múltat, és az egyéni-családi traumaemlékezetek is elsősorban „nemzeti” szálon fűződnek kollektívvé, mégis a nemzeti-etnikai elemek megjelenítése csak az említett „határon” belül képzelhető el – ahogyan a tematizálása is –, amely „határ” a helyi békés együttélés eszköze kíván lenni. Kiemelendő továbbá, hogy régióinkban, kevésbé sem jellemző módon, a szervezkedő magyarság a legtöbb helyszínen *„maga mellé” fogadta más etnikai csoportok (minden ártatlan áldozatra is) megemlékezni kész képviselőit* is: a zsidókat, horvátokat, németeket. A – hivatalból megjelenő politikusoktól eltekintve – a szerbek azonban jellemzően távol maradnak, Csúrog kivételével, ahol az 1942-es Razzia szerb áldozatainak emléket állító egyesület tagjai is rendszeresen megjelennek a megemlékezésen, és megkoszorúzzák az 1944-es vajdasági magyar áldozatok emlékhelyét. Glatz Ferenc 2011-ben utalt arra egy interjúban, hogy a hozzáférhető dokumentumok alapján a kivégzett személyek 50 százaléka szerb nemzetiségű volt, így a jelenlegi távolmaradásuk oka vizsgálódásra érdemes (magyarszerbmult.hu, 2011).

Az említett személyek talán megfelelően illusztrálják, hogy ha csak a felszínen mozgunk és figyelmünket az (etno- és emlékezet)politikai szereplőkhöz és (hatalmi) érdekeik feltárásához tapasztnak, akkor könnyen szem elől veszíthetjük azokat a komplex lokális viszonyrendszereket, jelentés-, határ- vagy keretalkotási folyamatokat, gyakorlatokat, érzelmeket, amelyek megragadhatók egy-egy „ráközelítés” során. A narratívaalakítók felkínálnak egy-egy értelmezési alternatívát, amelyre a helyiek reagálnak valamilyen módon – én erre vagyok kíváncsi. Egy 2016-os vajdasági adatfelvételből (Kővágó, 2018) kiderült például, hogy a fiatalok csak nagyon keveset tudnak 1944-ről, és a hozzáfűződő viszonyuk is erősen bizonytalan, miközben egyes tagjaik úgy érzik, hogy bár „valami” történt akkor, de arról továbbra sem beszélhetnek. *„Miért titkoljuk mi ezt ennyire?”* – tette fel a kérdést az egyik középiskolás. Egy lehetséges válaszként 2013-ban az alábbi „vallomást” olvashattuk a Magyar Szó Teátrum c. mellékletében: *„Azok közé tartozom, akik igen keveset tudtak erről. Otthon nem beszéltünk róla, az iskolában mégannyira sem, úgyhogy egyszerűen nem létezett számomra. Néha egy-egy szó- vagy mondatfoszlány elhangzott ugyan, [...] de annyira halk, távoli és jelentéktelennek tűnő töredékek voltak ezek, hogy oda sem figyeltem. [...] Később, amikor már*

GYAKORLATILAG

jócskán felnőttem voltam, egyre bátrabban kezdtek róla beszélni az emberek, és amit rebesgettek, az teljesen érthetetlen és valóságos volt számomra. Túl késő volt már, hogy érdekeljen. Nem volt közöm hozzá, nem tartozott az életemhez, nem tartozott a személyes múltamhoz. Így hittem. Ténnyé lett, hogy mi történt '44-ben, de hát én a 'jóléti titoizmus' '70-es, '80-as és '90-es éveiben serdültem fel, testvériségben és egységben, nyaralni jártunk szinten minden évben és távol volt minden nyomor és háború szele. Tőlem. Aztán körülbelül egy évvel ezelőtt Máté Gábor által megtalált engem is 1944. Ódzkodtam, fanyalogtam, miért én, miért ez, miért mi? Nem volt kedvem, bátorságom, akaratom. Sok barátom van, nem csak magyarok, de szerbek, bosnyákok, zsidók és mások is. Minek feltépnem egy olyan sebet, amelynek a forradása is alig látszik már? Ezt hittem. Pedig a forradás alatt bennem is ott lappangott vastagon, csúnyán és élően a gyógyulatlan seb". (Teátrum, 2013) A változást a szabadkai Népszínházban is játszotta „Vörös” c. színdarab és a Papp Árpád által összegyűjtött tanúvallomás-kötet kézirata eredményezte. Az a kötet, amelyben feltárulnak a „megtörés” napjainak emlékei, a hozzátartozók ma is élő kérdései és fájdalmai, ám amelyek meghallásával és egy (megfontolt) művészeti alkotás, mint műtfeldolgozó gyakorlat, segítségével a lappangó kérdések felszabadító módon válnak konstruktív tapasztalattá, amint arról az idézett személy is beszámol cikke záró mondataiban: „Minden reggel, amikor kilépek az utcára, a Sárogházzal nézek szembe. És a bolt felé tartva már nem tudok úgy elmenni mellette, mint egykor. Valami benső csend telepszik rám a falai mellett. A tudat csendje. Hogy tovább tudjak lépni. Egy jobb világ felé.” (Teátrum, 2013)

A megemlékezési gyakorlatok is megerősítik ezt a lokális emlékezeti bizonytalanságot: a hozzátartozók mellett szinte csak a politikai és kulturális élet képviselői vesznek részt a ceremóniákon, így tehát a *helyi magyarság zömében távol marad*, ahogyan a szerbség is. Ebben a tekintetben csak egy igen szűkkörű emlékezetközösséget találunk, amely ugyanakkor több helyen is inkluzívan multietnikus. Ez a közösség igyekszik élővé tenni az 1944-es tömegmészárlások kulturális emlékezetét, de erőfeszítésük teljes körű sikeressége megkérdőjelezhető, hiszen az emlékezet intézményesülési foka gyenge (gondoljunk csak arra, hogy például 1944 továbbra sem része az iskolai tananyagoknak), nem vesz fel különféle alakzatokat, és nem vonzza be a többséget. Assmann fogalmaival élve azt látjuk, hogy a tömegmészárlások kommunikatív emlékezete gyenge maradt a nyilvánosságtól való megfosztottsága révén, míg azok a gyakorlatok, amelyek képesek lennének megszilárdítani 1944 kulturális emlékezetét, széles körben hiányoznak. Hovatovább, ugyanígy hiányoznak mindazok a műtfeldolgozó gyakorlatok, amelyek a térségben elszenvedett sérelmek, bizalmatlanságot hozó félelmek, vagy egyenesen traumák feldolgozására lennének alkalmasak – és nem csak az 1944-es tömegmészárlásokra kell gondolnunk, hiszen a Balkáni háború sebeit is hordozza a lakosság.

A bevezetőben megfogalmazott kérdések bonyolultságára talán sikerült rávilágítanom és a rövid írásban egy-egy válaszlehetőséget is megjelenítenem. Ugyanakkor azt talán nem árt külön is hangsúlyozni, hogy miért fontos ezzel a kérdéssel foglalkozni. A holokauszt emlékeztörténetében elfogadott „Soha többé!” imperatívusza szerint a kollektív emlékezet a békés együttélés és egyben a megelőzés adekvát eszköze. És 1944 (valamint minden bizonnyal a délszláv háború) kollektív emlékezetének, annak különféle – megfontolt – műtfeldolgozó

GYAKORLATILAG

gyakorlatokkal történő élővé tételének ez a tétje: amennyiben a magyarság (és mások) nem alakítja ki ezeket a gyakorlatokat, de az elszenvedett sérelmek feldolgozatlanul tovább élnek a közösségek széles körében, akkor ezzel könnyen elszalasztják a valódi megbékélés lehetőségét, ahogyan azt is, hogy a háborúk okozta lelki sebek begyógyuljanak, és a „hegek” ellenálljanak mindazoknak az erőknél, amelyek feltéphetnék őket a jövőben.

Irodalom:

- „bbr” (2013). 1944 – Egy személyes gondolatSOR a Vörös című előadás margójára. In: Teátrum – Az Újvidéki Színház folyóirata – a Magyar Szó színházi melléklete. 7. évf. 63. sz. 8-9.
- A. Sajti, E. (1987). Délvidék, 1941-1944. A magyar kormányok délszláv politikája. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Assmann, J. (2004). Az emlékezés kultúrája. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2004. 41-42.
- Duijzings, G. (2007). Remembering Srebrenica - Histories of Violence and the Politics of Memory in Eastern Bosnia. In: Bougarel, X., Helms, E., Duijzings, G. (Eds.): The New Bosnian Mosaic. Identities, memories and moral claims in a post-war society. Aldershot, Ashplant. 141-166.
- Halbwachs, M. (2018). Az emlékezet társadalmi keretei. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó
- Ilić, V. (2002). Vajdaság: lehetőség a múlton és az interetnikus összetűzéseken való felülkerekedésre. In: Regio: Kisebbség, politika, társadalom. 13. évf. 3. sz. 46-74.
- Kiss Kelemen, E. (1990.11.07.). Egy anya naplójából. In: Napló. 27. szám. 5.
- Kóvágó, E. (2018). „Miért titkoljuk mi ezt ennyire?” - az 1944-1945-ös tömegmészárlások emlékezete a vajdasági fiatalok körében. In: PEME, URL: <http://peme.hu/2019/01/13/xvii-phd-konferencia/> (Utolsó megtekintés: 2019.07.01.)
- magyarszerbmult.hu (2011). Interjú Glatz Ferencsel. URL: http://www.magyarszerbmult.hu/wp-content/uploads/2011/04/Interju%C3%BA-Glatz-Ferencsel_Srpske_magyar.pdf (Archivált cikk. Utolsó megtekintés: 2016.04.12.)
- MTA.hu (2015.06.24.). Teljesnek tekinthető a délvidéki magyar áldozatok névsora. URL: http://old.mta.hu/mta_hirei/teljesnek-tekintheto-a-delvideki-magyar-aldozatok-nevsora-136548/ (Utolsó megtekintés: 2019. június 30.)
- Papp, Á. (Szerk.) (2016). Igaz történetek Mindenkiföldjéről. Vajdaság/Délvidék (1944-1948). II. kötet. Zenta, VMMI. 520.
- Szekeres, L. (2014). Az emlékpark létrehozásához fűződő események rövid áttekintése. In: Memento 70. Szabadka 1944-2014. Budapest-Szabadka, Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944-45 Alapítvány. 64-65.
- Young, J. E. (2002). Az emlékezet szövege. In: Regio. Kisebbség, politika, társadalom. 13. évf. 3. sz. 3-25.